

Dokt. DAINIUS NOREIKA

Vilniaus universitetas

Lietuvos partizanai epochų kontekstuose: Vanagas, Holokaustas ir faktai

Į ž a n g a

Gal kiek nekuklu taip teigti, bet šis 2018 m. parengtas leidinys tikrai turės išliekamąją vertę. Taigi, tiems, kurie jį vėl ir vėl skaitys ateityje, prasminga priminti, kad 2018 m., minint Lietuvos valstybės atkūrimo šimtmetį, partizanų karo (1944–1953 m.) atminimas užėmė tikrai svarbią vietą. Partizanų vadovybės – Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos – priimta 1949 m. vasario 16-osios deklaracija buvo minima greta 1918 m. vasario 16-osios Lietuvos Tarybos Nepriklausomybės akto. 2018-ieji buvo paskelbti partizanų vado Adolfo Ramanausko-Vanago metais. Šis asmuo, gimęs dar nepraėjus mėnesiui po 1918 m. Nepriklausomybės akto paskelbimo, ir kūręs 1949 m. Deklaraciją, tapo tris šimtmečio Vasario 16-ąsias jungiančiu simboliu. 2018 m. pradžioje, jo 100-ųjų gimimo metinių proga žurnalas „Kultūros barai“ konstatavo, kad „Adolfas Ramanauskas-Vanagas jau nėra vien mūsų nacionalinis herojus, tarptautinė bendruomenė irgi pamažu (pri)pažįsta jį kaip ypatingą asmenį, sykiu pripažindama ir viso Lietuvos partizanų pasipriešinimo ypatingumą.“¹ Pastarąjį teiginį galima papildyti faktu, kad 2017 m. liepą NATO sukūrė ir išplatino dokumentinį vaizdo klipą apie Baltijos šalių partizanus – kovotojus prieš Sovietų Sąjungos (toliau – SSRS)

¹ Vanago legenda, palaiikiusi nesusitaikymo dvasią, *Kultūros barai*, 2018, Nr. 4, p. 2.

okupaciją². Po šio klipo pasirodymo kilusią negatyvią Rusijos politinę reakciją Baltijos šalys atrėmė Europos saugumo bendradarbiavimo organizacijos (ESBO) diplomatų susitikime, kartu pareikšdamos, kad jų piliečių pasipriešinimas buvo teisėtas ir moraliai teisingas³. Tačiau tvirtinti, kad Lietuvos partizanai Vakarų šalių visuomenėse jau tapo savais, tikrai pernelyg anksti. Tai rodo to paties A. Ramanausko-Vanago atminimo įamžinimo problemos.

2018 m. birželio 28 d. Užsienio reikalų ministerija patvirtino informaciją, kad sustabdomas projektas statyti A. Ramanausko-Vanago paminklą Niu Britene, JAV. Vanago gimtojo miesto taryba priėmė sprendimą nepritari paminklui⁴, o motyvus paaiškino vietos interneto portalas: „Ramanausko biografija rodo, kad jis vadovavo vieno Lietuvos miestelių paramilitarinei organizacijai, kuri buvo įtraukta į žydų žudymą prieš nacių įsiveržimą 1941 m.“⁵ Vanago dalyvavimą Holokauste patvirtinančių faktų publikacija nepateikia, tačiau jau pats priklausymas 1941 m. birželį veikusiai „partizanų grupei“⁶ tampa pakankama priežastimi pastatyti A. Ramanauską-Vanagą į nusikaltėlių žmoniškumui gretą. Šis pavyzdys iliustruoja Vakaruose vis dar įprastą antisovietinių kovotojų tapatinimą su nacių kolaborantais, apie kurio egzistavimą Lietuvoje dažnai net neįtariama. Kiek toks tapatinimas yra pagrįstas? Kodėl jis atmetamas Lietuvoje, bet priimtinas Vakaruose? Koks A. Ramanausko-Vanago bei jį supusių partizanų vaidmuo nacių okupacijos laikotarpio procesuose?

² Forest Brothers – Fight for the Baltics, prieiga per internetą: <https://twitter.com/NATO/status/884769177906675712> [žiūrėta 2018 06 24].

³ Lietuvos atsakas Rusijai ESBO susitikime: partizanai priešinosi sovietų okupantų terorui, prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/lietuvos-atsakas-rusijai-esbo-susitikime-partizanai-priesinosi-sovietu-okupantu-terorui.d?id=75283797> [žiūrėta 2018 06 15].

⁴ Aidanas Praleika, URM ieško naujos vietos Adolfo Ramanausko-Vanago paminklui JAV, prieiga per internetą: <https://www.lzinios.lt/lzinios/Lietuva/urm-iesko-naujos-vietos-adolfo-ramanausko-vanago-paminklui-jav/268204> [žiūrėta 2018 06 28].

⁵ Ald. Ayalon Presses Commission to Halt to Ramanauskas Monument, prieiga per internetą: <https://newbritainindependent.com/2018/04/06/ald-ayalon-presses-commission-to-halt-to-ramanauskas-monument/> [žiūrėta 2018 06 12].

⁶ Ten pat.

Vanagas ir partizanai

1945 m. rugpjūtį miško bunkeryje tarp Randamonių, Šunupio ir Rudnios kaimų veikusiame Dzūkijos partizanų vadovybės (Dzūkų grupės, vėliau – Algirdo ir Dainavos apygardų) štabe darbavosi aštuoni partizanai: pats A. Ramanauskas-Vanagas, buvęs jo dėstytojas Kauno karo mokykloje Juozas Vitkus-Kazimieraitis, buvusieji Vanago kolegos mokytojai Antanas Kulikauskas-Daktaras ir Albertas Perminas-Jūrininkas, Vanago mokinys mokytojų seminarijoje Liudas Mulerškas-Naras ir trys vietos gyventojai: Pranas Platūkis-Karklas, broliai Jonas Kraunelis-Ėglis ir Vytautas Kraunelis-Žilvitis⁷.

Šie žmonės atstovavo dviem svarbiausiems partizanų karo dalyvių lygmenims: vadovybei, kuri formavo pasipriešinimo strateginę kryptį bei formas; ir eiliniams kovotojams, sudariusiems didžiausią ginkluotojo pasipriešinimo gyvąją jėgą. Tačiau, žvelgiant plačiau ir akiratin įtraukiant ne vien partizanų karo laikotarpį, bet visą Antrojo pasaulinio karo epochą, minėtiems asmenims galima priskirti ir daugiau vaidmenų. Vienas jų – narystė nacių okupacijos metais veikusiuose paramilitariniuose daliniuose. Jiems priklausė ir A. Ramanauskas-Vanagas, ir J. Vitkus-Kazimieraitis, ir P. Platūkis-Karklas. Ką jis atskleidžia apie šiuos partizanus ir patį partizanų karą?

A. Ramanauskas-Vanagas tikrai vadovavo ginkluotam sukilėlių vienetui, kuris susikūrė 1941 m. birželio sukilimo (toliau – Sukilimas) metu ir veikė jam pasibaigus. Originaliuose šaltiniuose šis ir kiti tuo metu Lietuvoje veikę sukilėlių padaliniai dažniausiai buvo vadinami partizanų ir apsaugos būriais. Pats Sukilimas įkūnijo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo siekius, iš esmės jis nebuvo pronacinis ar kaip nors kitaip nusikalstamas, bet jam pasibaigus, nacių režimas dalį buvusiujų sukilėlių pasitelkė savo nusikaltimams vykdyti. Taip ankstesnioji sukilėlių veikla – lietuvių savivaldos atkūrimas, tvarkos ir turto apsauga,

⁷ 1946 m. sausio 22 d. Prano Platūčio parodymai, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. P-16145, l. 91.

kova prieš užfrontėje likusius raudonarmiečius ir aktyvistus – ilgainiui peraugo į kolaboravimą, kartais net vykdant režimo nusikaltimus. Todėl brėžti aiškia ribą tarp sukilėlių siekių atkurti Lietuvos valstybingumą, jų kolaboravimo su okupantais bei nusikaltimų kartais tikrai nėra paprasta, nes dalis šių reiškinių koegzistavo. Kartais net tam pačiam asmeniui tekdavo ir laisvės kovotojo, ir nacių kolaboranto, ir civilių žudiko vaidmuo. Kita vertus, toks vaidmenų daugiaplaniškumas buvo būdingas tikrai ne visiems. Nemaža dalis sukilėlių savo būrius paliko dar 1941 m. birželio pabaigoje ar liepos pradžioje, supratę, kad naciai netoleruos jokių Lietuvos savarankiškumo ambicijų, nemaža dalis žydšaudžių ginklus paėmė jau rugpjūtį ar rugsėjį, žinodami, kad jiems teks besąlygiškai vykdyti okupantų valią⁸. Taigi, kokia buvo A. Ramanausko-Vanago istorija nacių okupacijos laikotarpiu? Ar jis tapo Holokausto vykdytoju?

Į Druskininkų partizanų vienetą A. Ramanauskas-Vanagas įstojo Sukilimo pradžioje (birželio 22 arba 23 d.) ir veikė jame iki liepos vidurio. Dalyvavimą Sukilime jis laikė savo antisovietinės kovos, arba, kaip pats įvardijo prisiminimuose, – „išsilaisvinimo iš bolševikinės okupacijos“⁹ – pradžia. Tikrai žinomas faktas, kad liepos 18 d. jis padaliniui jau nevadovavo, nes tos dienos Druskininkų policijos nuovados viršininko raporte vietos partizanų vadu įvardijamas jau ne A. Ramanauskas, o atsargos leitenantas Tomas Jakavonis¹⁰. Vanago tardymo protokole įrašyta, kad jis iš partizanų dalinio pasitraukė po to, kai vokiečiai išplėšė jo pavaldinių saugomus sandėlius¹¹. Tai įvyko liepos 15 d., kai vokiečių kariai išsigabeno vietos bendrovės „Maistas“ bazės ir restorano turta¹², todėl labai tikėtina, kad A. Ramanauskas iš partizanų pasitraukė

⁸ D. Noreika, 1941 m. birželio sukilimas: fenomeno pažinimo ir vertinimo problemos, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, vol. XXXII, 2016, p. 148–183.

⁹ A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų... Partizanų gretose*, Vilnius, 2007, p. 40.

¹⁰ 1941 m. liepos 18 d. Druskininkų policijos nuovados viršininko raportas, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. 1436, ap. 1, b. 29, l. 67.

¹¹ 1957 m. birželio 17 d. Adolfo Ramanausko parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 446183, t. 2, l. 240.

¹² 1941 m. liepos 18 d. Druskininkų policijos nuovados viršininko raportas, *LCVA*, f. 1436, ap. 1, b. 29, l. 67.

būtent tada. Teisybės dėlei pažymėtina, kad jau 1949 m. kovo pabaigoje pildytame „Tėvynei pareigų ėjimo lape“ Vanagas įrašė, kad Druskininkų partizanams vadovavo nuo birželio 22 d. iki rugpjūčio mėnesio¹³, tačiau šis šaltinis negali paneigti anksčiau išsakytų teiginių. Pirma, jis prieštarauja minėtam 1941 m. dokumentui, kuris šiuo atveju yra gerokai patikimesnis šaltinis. Antra, A. Ramanausko liudijimu, savo pasitraukimo iš Druskininkų partizanų datą jis sąmoningai pavėlino, norėdamas „parodyti plačiau savo antitarybinę veiklą“¹⁴, o toks paaiškinimas taip pat įtikina.

A. Ramanauskui-Vanagai vadovaujant Druskininkų partizanai saugojo turto bazes, sandėlius, krautuves ir kitą turtą¹⁵. Susirėmimuose su Raudonąja armija jie nedalyvavo, nes partizanams dar telkiantis, sovietai jau buvo pasitraukę. Sovietų kolaborantų suėmimuose ir šaudyimuose jie taip pat nedalyvavo. Tuo užsiėmė jau birželio 23 d. atkurta vietos policija¹⁶, kurios narių sąrašuose A. Ramanausko pavardės nėra¹⁷.

Liepos antroje pusėje Druskininkų policija ir partizanai buvo įtraukti į Holokausto procesus, kai pradėjo perkraustyti vietos žydus į liepos 16 d. įkurtą getą. Tačiau Druskininkų policijos viršininko raporte nurodyta, kad partizanams, kurie „padeda policijai perkraustyti žydus į atskirą kvartalą“, vadovauja ne A. Ramanauskas, o „ats. leit. Jakavonis“¹⁸. Pažymėtina, kad žydų eksterminacija ir izoliacija Druskininkuose prasidėjo po to, kai liepos 12 d. vokiečiai miestelyje panaikino lietuvių komendantūrą ir įkūrė savo. Liepos 14 d. vietos vokiečių komendanto sprendimu žydams nurodyta ant dešinės rankos ryšėti

¹³ 1949 m. kovo 30 d. Adolfo Ramanausko-Vanago Tėvynei pareigų ėjimo lapas, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 19, l. 266.

¹⁴ 1957 m. gegužės 22 d. Adolfo Ramanausko parodymai, ten pat, b. 446183, t. 2, l. 117.

¹⁵ 1957 m. birželio 17 d. Adolfo Ramanausko parodymai, ten pat, l. 239–241.

¹⁶ 1941 m. liepos 6 d. Druskininkų policijos nuovados viršininko raportas, *LCVA*, f. 1436, ap. 1, b. 29, l. 29–29 a. p.

¹⁷ 1941 m. liepos mėn. Alytaus apskrities Druskininkų nuovados policijos tarnautojų algų lapas, ten pat, f. R-1436, ap. 1, b. 60, l. 41–42; 1941 m. rugpjūčio mėn. Alytaus apskrities Druskininkų nuovados policijos tarnautojų algų lapas, ten pat, b. 61, l. 164–168; 1941 m. rugsėjo mėn. Alytaus apskrities Druskininkų nuovados policijos tarnautojų algų lapas, ten pat, l. 222–226.

¹⁸ 1941 m. liepos 18 d. Druskininkų policijos nuovados viršininko raportas, ten pat, f. 1436, ap. 1, b. 29, l. 67.

balta juosta su Dovydo žvaigžde, persikelti į atskirą kvartalą, dirbti priverstiniais darbus. Šiuos faktus patvirtinančios dokumentų ištraukos buvo publikuotos dar sovietmečio propagandiniuose leidiniuose, todėl yra plačiai žinomos ir daugeliui prieinamos¹⁹. Tačiau nėra jokių faktų, liudijančių, kad šiuose veiksniuose būtų dalyvavęs A. Ramanauskas-Vanagas. Jo baudžiamojoje byloje apklausti liudininkai, nurodę, kad jų santykiai su Vanagu buvo „priešiški“, taip pat nepateikė tokių sovietiniam teismui potencialiai naudingų faktų. Vienas jų, Boleslovas Visockas, liudijo: „varant suimtus tarybinius piliečius ar dalyvaujant suėmimuose Ramanausko aš nemačiau“²⁰.

Pasitraukęs iš Druskininkų partizanų, A. Ramanauskas-Vanagas trumpai dirbo kurorto valdyboje, 1941 m. spalį tapo Aukštakalnių pradžios mokyklos vedėju, o po metų pradėjo dėstyti Alytaus mokytojų seminarijoje. Pildydamas mokytojo asmens duomenų anketa, skiltyje „Kareiviavimo pareiga“ tenurodė „tarnavęs“²¹. Jokių įrašų apie įgytą karinį išsilavinimą ir jaunesniojo leitenanto laipsnį A. Ramanausko dokumentuose nėra. Tai rodo, kad nacių okupacijos metais jis nepuoselėjo nei karinės, nei administracinės karjeros ambicijų. Joks Vanago rašytas tekstas neleidžia įžvelgti jo palankumo nacių režimui, antisemitizmo, rasinės ar tautinės neapykantos apraiškų, todėl visi jo kaltinimai nusikaltimais žmoniškumui yra nepagrįsti ir visada tokie buvo.

Nėra ir nebuvo pagrįsta nusikaltimais žmoniškumui apkaltinti ir J. Vitkų-Kazimieraitį²². Tiesa, jis, po Sukilimo stojęs tarnauti į tuo metu pradėtus atkurti lietuviškus karinius dalinius, iš tikrųjų pateko į nacių kontrolei pajungtą karinio kolaboravimo mechanizmą.

Lietuviškus karinius dalinius būrę karininkai tikėjo atkuriantys

¹⁹ 1941 m. liepos 14 d. Druskininkų policijos nuovados viršininko raportas, *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944: dokumentų rinkinys*, t. 2, Vilnius, 1973, p. 83.

²⁰ 1957 m. birželio 29 d. Boleslovo Visocko parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 446183, t. 4, l. 37.

²¹ 1943 m. spalio 12 d. Adolfo Ramanausko asmens duomenų anketa, *LCVA*, f. R-418, ap. 1, b. 27, l. 72.

²² Lithuania. Crime and Punishment, 1999, January, nr. 6; Is the Vilnius Police Criminal Division Harassing Veteran a Holocaust Researcher?, prieiga per internetą: <http://defendinghistory.com/vilnius-polices-criminal-division-harassing-veteran-holocaust-researcher/65215> [žiūrėta 2018 06 12].

Lietuvos kariuomenę, tačiau naciai to netoleravo. 1941 m. liepos 5 d. jų karinė vadovybė Vilniuje nurodė, kad neleidžiama atkurti Lietuvos valstybės ir jos kariuomenės. Leidžiama tik „vietinė savisauga“, kuriai turėtų vadovauti vokiečių karo lauko komendantūra ir lietuvių karininkai. Liepos 14 d. Vilniaus karo komendantas plk. ltn. Antanas Špokevičius pranešė, kad visi kariai lietuviai priklauso vokiečių komendantūrai, o liepos 31 d. įsakė suformuoti Vilniaus atstatymo tarnybą. J. Vitkus vadovavo šios tarnybos Darbo referentūrai, o nuo rugpjūčio 1 d. – jos pagrindu sukurtam Savisaugos tarnybos 3-iajam batalionui²³. Vilniaus atstatymo tarnybos dokumentuose netrūko antisemitinių akcentų apie „gausingos žydų-bolševikų banditų kariuomenės“ sutriuškinimą²⁴, tarnybos kariai privalėjo pasižadėti „klausyti Vokietijos karo įstatymų“²⁵, o 3-iasis savisaugos batalionas nuo 1941 m. rugsėjo pradžios perkėlinėjo žydus į Vilniaus getą, saugojo getą, konvojavo pasmerktuosius į Panerius sušaudyti²⁶. Minėtų dokumentų leksika ir formalūs karių pasižadėjimai nėra labai patikimas šaltinis. Jie atspindi ne tiek Vilniaus atstatymo tarnybos karių ideologines nuostatas, kiek formalų prisitaikymą prie to meto politinės konjunktūros (perimant naciams priimtina retoriką). Tačiau 3-iojo bataliono dalyvavimas represuojant žydus parodo, kad tas prisitaikymas nebuvo vien formalus. Jis įgavo ir nusikalstamas praktines formas. Tik J. Vitkus-Kazimieraitis su žydų represavimu neturėjo nieko bendro, nes dar rugpjūčio 7 d. pradėjo dirbti Vilniaus miesto savivaldybės Butų ir nekilnojamojo turto skyriaus viršininku²⁷. Taigi, 3-iasis batalionas Holokauste dalyvavo jau ne Kazimieraičiui vadovaujant. Be to, J. Vitkaus vėlesnė veikla antinacinė rezistencijoje – vadovavimas pagrindiniam Lietuvių fronto karinio

²³ A. Bubnys, *Lietuvių policijos batalionai 1941–1945 m.*, Vilnius, 2017, p. 170, 195.

²⁴ 1941 m. liepos 31 d. Vilniaus atstatymo tarnybos viršininko įsakymas nr. 1, *LCVA*, f. R-659, ap. 2, b. 46, l. 10.

²⁵ A. Bubnys, min. veik., p. 170.

²⁶ Ten pat, p. 196.

²⁷ V. Vitkus, *Pulkininkas Kazimieraitis: Pietų Lietuvos partizanų srities vado Juozo Vitkaus gyvenimas, veikla, šeimos likimas*, Kaunas, 2017, p. 42.

padalinio „Kęstutis“ Vilniaus štabui²⁸ – rodo, kad jis tikrai nebuvo šio režimo rėmėjas.

Galiausiai trečiasis nacių okupacijos metais ginklą nešiojęs Dainavos apygardos štabo bunkerio partizanas buvo P. Platūkis-Karklas. Jis nuo 1941 m. rugpjūčio priklausė Merkinės tautinio darbo apsaugos (TDA) kuopai²⁹, kuri rugsėjį buvo pavadinta „Pagalbinės policijos Nemuno tilto ir sprogstamųjų medžiagų sandėlio apsaugos būriu“³⁰. P. Platūkis-Karklas šiam padalinii priklausė keturiolika mėnesių ir visą tą laiką saugojo Merkinės tiltą³¹. Duomenų apie jo dalyvavimą represijoje prieš žydus nėra.

Pateikti faktai įrodo, kad konkretūs partizanai: A. Ramanauskas-Vanagas, J. Vitkus-Kazimieraitis ir P. Platūkis nebuvo Holokausto vykdytojai, nors nacių okupacijos metais ilgiau ar trumpiau priklausė paramilitarinėms struktūroms. Buvusių nacių okupacijos laikotarpio savisaugos dalinių ar policininkų partizanavimas nebuvo retenybė. Nustatyta, kad apie 35 proc. visų partizanų vadų (Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos narių, sričių ir apygardų vadų) ilgiau ar trumpiau tarnavo naciams faktiškai pavaldžiose paramilitarinėse struktūrose³². Šiaurės rytų Lietuvoje (Zarasų, Rokiškio, Utenos apskričių teritorijose) veikusiuose partizanų junginiuose buvę naciams pavaldžių savisaugos padalinių ir policijos nariai 1944–1945 m. sudarė 18–21 proc. visų partizanų³³. Tačiau šių nuošimčių negalima tapatinti su partizanavusiais žydšaudžiais. Pavyzdžiui, nuo 1941 m. birželio iki rugpjūčio pabaigos

²⁸ M. Bloznelis, *Lietuvių frontas II: Lietuvių frontas sovietinės reokupacijos metais (1944–1953)*, Kaunas, 2012, p. 365–366.

²⁹ 1941 m. birželio 23 d. – rugpjūčio 5 d. TDA Alytaus rinktinės Merkinės kuopos narių algų lapas, *LCVA*, f. R-1647, ap. 1, b. 1, l. 34.

³⁰ 1941 m. rugsėjo 16 d. Alytaus apskrities Merkinės nuovados pagalbinės policijos Nemuno tilto ir sprogstamųjų medžiagų sandėlio apsaugos būrio sąrašas, ten pat, f. R-1436, ap. 1, b. 27, l. 317.

³¹ 1946 m. sausio 26 d. Prano Platūkio parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-16145, l. 97.

³² E. Žilytė, Partizanų vadų kolektyvinė biografija, *Lietuvos istorijos studijos*, 2016, t. 38, p. 84–112.

³³ D. Noreika, Nuo Lietuvos šaulių iki miško brolių: lokalsios ginkluotos struktūros raidos tyrimas, *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 2(32), p. 50; D. Noreika, Šauliai, Birželio sukilimas ir partizaninis karas: Šiaurės rytų Lietuvos atvejis, *Lituanistica*, 2015, t. 16, Nr. 3(101), p. 228.

veikusiam Zarasų apskrities Salako miestelio savisaugos padaliniai iš viso priklausė 155 nariai³⁴. Bet jau rugpjūtį, kai padalinys buvo pasitelktas žudant civilius (sunaikino: „lietuvų – 3, rusų – 26 ir žydų – 110“³⁵), jame buvo 53 nariai³⁶, iš kurių tik apytiksliai 10 asmenų grupė, vadinta „smogiamąja“, suiminėjo ir šaudė žmones³⁷. Palyginimui, Stelmužės būriui priklausė 22 nariai³⁸, o žmones šaudė 4³⁹. Kyviškių būryje buvo 10 narių⁴⁰, iš kurių 7 dalyvavo žudynėse⁴¹. Taigi, kiekvieno konkretaus to meto įvykių dalyvio istorija, sprendimai ir poelgiai saviti, – todėl tą istoriją šiandien privalu pagrįsti faktais, o ne nuojautomis.

Kita vertus, šiuo tekstu tikrai nesiekama įrodyti, kad tarp partizanų apskritai nebuvo Holokausto dalyvių. Tokie asmenys tikrai partizanavo, o kai kurie jų buvo ne vien eiliniai įsakymų vykdytojai, tiek žudydami žydus, tiek partizanaudami. Vienas tokių – Juozas Kristaponis, pirmasis Vyčio apygardos vadas. 1941 m. spalį, tarnaudamas 2-ajame policijos batalione, jis vadovavo Baltarusijos Rudensko miestelio geto žydus šaudžiusiai kuopai⁴². Juozas Vygantas-Ivanauskas, vienas Žemaičių apygardos vadų, 1943 m. pavasarį tarnaudamas Vilniaus miesto policijos vakarinio rajono nuovados viršininku, su savo pavaldiniais dalyvavo išlaipinant į Panerius atvežtus žydus iš vagonų ir konvojuojant juos į žudynių vietas⁴³. Kostas Malikėnas-Erelis, vieno iš Vytauto

³⁴ D. Noreika, Šauliai, Birželio sukilimas ir partizaninis karas: Šiaurės rytų Lietuvos atvejis, *Lituanistica*, 2015, t. 16, nr. 3(101), p. 234.

³⁵ 1941 m. rugpjūčio 18 d. Salako apsaugos būrio vado raportas nr. 9, *LCVA*, f. R-1106, ap. 2, b. 14, l. 4.

³⁶ 1941 m. rugpjūčio mėn. Salako apsaugos būrio narių sąrašas, ten pat, b. 1, l. 15–17.

³⁷ 1948 m. birželio 22 d. Stasio Narkūno parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 11283/3, l. 23–24.

³⁸ 1941 m. rugpjūčio mėn. Stelmužės apsaugos būrio narių sąrašas, *LCVA*, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 15.

³⁹ 1941 m. rugpjūčio mėn. Stelmužės apsaugos būrio išnaudotų šaudmenų aktas, ten pat, b. 2, l. 5.

⁴⁰ 1941 m. rugpjūčio mėn. Kyviškių apsaugos būrio narių sąrašas, ten pat, b. 1, l. 9.

⁴¹ 1941 m. rugsėjo 14 d. Kyviškių apsaugos būrio žydų likvidacijos dalyvių sąrašas, ten pat, b. 2, l. 3.

⁴² A. Rukšėnas, *Kauno tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija* [daktaro disertacija], Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 164, 365.

⁴³ G. Gečiauskas, Lietuvos partizanų Žemaičių apygarda 1945–1953 m., *Lietuvos partizanų Žemaičių apygarda 1945–1953 m.: dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2010, p. 24; 1948 m. kovo 16 d. Juozo Vyganto parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-18648, t. 2, l. 26–28; 1948 m. liepos 9 d. Juozo Vyganto parodymai, ten pat, l. 129–133.

apygardos būrių vadas, 1941 m., dar iki geto įkūrimo, Vilniuje išžudė jam butą nuomavusių žydų šeimą ir pasisavino jos turtą: dvi siuvimo mašinas, kitus baldus, drabužius⁴⁴. Tokių partizanų buvo ir daugiau. Ateities tyrimai turi nustatyti, kokį nuošimtį visų laisvės kovotojų jie sudarė. Tačiau jau dabar aišku, kad buvusių žydšaudžių partizanavimas po 1944 m. iš esmės nedarė jokios įtakos ginkluotos kovos prieš SSRS okupaciją procesams. Pavienių žydų žudikų partizanavimas niekaip nepaveikė partizanų kovos tikslų, organizacinės raidos ar veikimo metodų. Šiuos teiginius taip pat įrodo Dainavos apygardos štabo bunkerio partizanų atvejo tyrimas.

Kokie ryšiai siejo partizanus?

Į Dainavos apygardos štabo bunkerį partizanai susirinko skirtingais keliais. A. Ramanauskas-Vanagas, patyręs NKVD bandymus jį užverbuoti, aplankė Alovės valsčiaus Meškasio kaime gyvenusį giminaitį (motinos sesers vyrą) Joną Belevičių-Toleikį, kuris tuomet jau partizanavo Nemunaičio kaimo apylinkėse, ir pasiprašė priimamas į būrį. Toleikiui „garantavus už“ Vanagą, pastarasis tapo partizanu⁴⁵.

J. Vitkus-Kazimieraitis partizanauti pradėjo Marcinkonių valsčiuje, kur slėpdamasis nuo sovietų arešto buvo įsidarbinęs Kabelių kaimo girininkijoje. Čia jis susipažino su buvusiu Kabelių kaimo apsaugos nuo sovietų diversantų grupės vadu Andriumi Valentukevičiumi-Bijūnu, kuris ir pasiūlė vadovauti besislapstantiems vietos vyrams⁴⁶.

P. Platūkis-Karklas iki 1945 m. birželio slapstėsi namuose, o pasitraukęs į mišką sutiko Mažosios Rudnios gyventojus Joną ir Vytautą

⁴⁴ 1949 m. kovo 25 d. Tigro rinktinės vado raštas apie atliktą kvotą dėl partizano Erelio-Malikėno Kosto veiklos, *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.): dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2003, p. 32, 240, 243.

⁴⁵ A. Ramanauskas-Vanagas, min. veik., p. 46; 1946 m. gruodžio 4 d. Antano Kulikausko parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 12736/3, l. 50.

⁴⁶ 1946 m. rugpjūčio 19 d. Dzūkų grupės štabo nekrologas „Bijūnas ir jo veikla“, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 9, p. 70.

Kraunelius, kurie slėpėsi nuo mobilizacijos⁴⁷. Į A. Ramanausko-Vanago vadovaujamą kuopą juos pakvietė brolių Kraunelių kaimynai Kleopas Kraunelis-Briedis ir jo sūnus Stasys Kraunelis-Ragas⁴⁸.

Taigi, giminystė, kaimynystė, kitos sovietų okupacijos aplinkybės, bet ne nacių okupacijos meto paramilitarinėse struktūrose užmegzti ryšiai lėmė šių žmonių įsitraukimą į organizuotą partizaninį veikimą. Vėliau svarbus vaidmuo teko profesinio solidarumo, šiuo atveju – karininkų ir mokytojų, ryšiams.

Kazimieraitis ir Vanagas reprezentavo senąją ir jaunąją nepriklausomos Lietuvos karininkų kartas. Kazimieraitis – Nepriklausomybės kovų dalyvis, gynęs Širvintų–Giedraičių barą, Vanagas karininku tapo jau nepriklausomybės saulėlydžiu. Tačiau, nepaisant amžiaus ir laispio barjero, dar nepriklausomoje Lietuvoje užmegzta Kazimieraičio ir Vanago pažintis vėliau tapo pozityviu Dzūkijos partizanų centralizacijos veiksmu. Vanagas, prisiminęs susitikimą su J. Vitkumi-Kazimieraičiu, užrašė: „Dar nematydamas žmogaus, pažinau jo balsą ir supratau, kad Kazimieraitis – tai buvęs Karo mokyklos lektorius (plk. leit. Vitkus), mums dėstęs inžineriją. (...) Atsakaiu, jog nepaprastai džiaugiuosi tarp partizanų sutikęs savo buvusį mokytoją, jog mielai sutinku pereiti jo priklausomybėn ir kartu pasižadu šventai vykdyti visus įsakymus, kuriuos ateityje iš jo gausiu.“⁴⁹ Pastebėtina, kad Vanagas savo atsiminimuose pabrėžė ir kitų Karo mokyklos laikų ryšių svarbą partizanų organizacijos plėtrai. Prisiminęs vieną partizanų vadų Joną Aleščiką-Gediminą, Vanagas pažymėjo: „Gediminą pažinojau asmeniškai iš gimnazijos laikų, taip pat mokydamasis karo mokykloje“⁵⁰, o susitikimą su Jurgiu Krikščiūnu-Rimvydu apibūdino taip: „Pamatęs Rimvydą, aš labai nudžiugau, nes pažinojau jį iš Karo mokykloje laikų. (...) Tuomet, tiesa, mes nebuvoime artimiau susidraugavę, tačiau dabar,

⁴⁷ 1946 m. sausio 22 d. Prano Platūtkio parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-16145, l. 91.

⁴⁸ Ten pat, l. 98.

⁴⁹ A. Ramanauskas-Vanagas, min. veik., p. 122–123.

⁵⁰ Ten pat, p. 209.

susitikę nepaprastomis aplinkybėmis, jautėmės kaip tikri broliai.“⁵¹ Vis dėlto tokie susitikimai buvo tik reti epizodai. Nepriklausomos Lietuvos karininkų tarpusavio ryšiai 1944 m. buvo jau gerokai sutrūkinėję Antrojo pasaulinio karo frontuose (kovojančiosios sovietų, ir nacių pusėje, o daugiausia – tarnaujant policijos batalionuose), dalis buvo represuoti okupantų, pasitraukę į Vakarus, prisitaikė prie sovietų režimo. Dariaus Juodžio skaičiavimais, partizanų kare dalyvavo tik 104 karininkai⁵². Todėl partizanų organizacinės veiklos kryptys buvo veikiamos ir kitų jų ankstesnio solidarumo veiksmų.

Dzūkijos partizanų vadovybės atveju svarbus vaidmuo teko kitai tarpukario visuomenės elito grupei – mokytojams. A. Ramanauskas – ne tik karo mokyklos auklėtinis, bet ir Alytaus mokytojų gimnazijos dėstytojas – disponavo plačiais socialiniais ryšiais, kurie padėjo sujungti antisovietinio pasipriešinimo kelią pasirinkusių karininkų ir mokytojų ryšių tinklus. Jis partizanauti išėjo su mokytojų seminarijos kolega A. Kulikausku-Daktaru, kurį pažinojo dar apytiksliai nuo 1932 m., kai kartu mokėsi Seinų gimnazijoje. Artimesniais draugais jie tapo jau 1942 m., pradėję dirbti Alytaus mokytojų seminarijoje⁵³. Dėl draugiškų ryšių ir tarpusavio pasitikėjimo Vanagas ir Daktaras vienas kitam papasakojo, jog yra verbuojami sovietų saugumo ir nusprendė išeiti pas partizanus. Tikėjo, „kad ten būs visiškai laisvi“⁵⁴. Išeiti jie pakvietė ir A. Perminą-Jūrininką, kuris tuo metu dirbo Alytaus pradžios mokyklos vedėju ir palaikė draugiškus ryšius su Vanagu bei Daktaru⁵⁵. Dzūkijos partizanų centralizacijos procesus koordinuoti padėjo legaliai gyvenęs Alytaus mokytojų seminarijos dėstytojas Konstantinas Bajerčius-Garibaldis, su Vanagu ir Daktaru palaikęs „ne tik gerus darbinius, bet ir asmeninius santykius“⁵⁶. Apie Ramanausko pasiruošimą partizanauti

⁵¹ Ten pat, p. 442.

⁵² A. Petrauskienė, *Partizaninio karo vietos: įamžinimas ir įpaveldinimas nepriklausomoje Lietuvoje* [daktaro disertacija], Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2017, p. 167.

⁵³ 1946 m. gruodžio 4 d. Antano Kulikausko parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 12736/3, l. 48.

⁵⁴ Ten pat, l. 50.

⁵⁵ Ten pat.

⁵⁶ Ten pat, l. 47.

žinojo seminarijos ketvirto kurso seminaristai, būsimieji ryšininkai: Genė Žvinikytė, Birutė Mažeikaitė (būsimoji A. Ramanausko žmona) ir Liudas Mulerskas⁵⁷. Du pastarieji po sovietų saugumo bandymo juos areštuoti netrukus taip pat prisijungė prie partizanų.

Likusieji trys iš aštuonių Dainavos apygardos štabo bunkerio partizanų – P. Platūkis-Karklas ir broliai Krauneliai (Žilvitis bei Ėglis) – kaip ir dauguma kitų Lietuvos partizanų buvo vietos žemdirbiai, lančė tik pradžios mokyklą. Pavyzdžiui, P. Platūkio-Karklo tėvai turėjo tik 1,5 ha ūkį, o jis buvo baigęs tik pirmą pradžios mokyklos skyrių⁵⁸. Šie ir kiti tokie Lietuvos partizanai į būrius telkėsi daugiausia teritoriniu principu, kartu partizanaudavo vieno ar kelių gretimų kaimų gyventojai – kaimynai ir pažįstami. Siekis kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės, priešintis sovietų okupacijai, įprastos socialinės ir ūkinės sanklodos ardymui, okupantų represijų ir mobilizacijos į okupacinę kariuomenę vengimas lėmė apsisprendimą partizanauti. Partizanų karo tikslai, metodai, vadovybės ir dalyvių sudėtis tikrai nebuvo pronacistiniai ar antisemitiniai.

Kodėl partizanai tapatinami su žydšaudžiais?

Šiandien tikrai nieko nenustebinsi teiginiu, kad SSRS istorija buvo ne savarankiška mokslo kryptis, bet politinius tikslus įgyvendinusios propagandos siužetų šaltinis. Nėra naujiena, kad ir Lietuvos partizanų bei jų laikotarpio suvokimą labai tikslingai formavo sovietų okupacinis režimas, tačiau šio formavimo priemonės, mastas ir poveikis gali nustebinti.

Sovietai ypač pabrėžė lietuvių antisovietinių kovotojų ir nacių ideologinį bendrumą, įrodinėjo, kad lietuviai, veikdami išvien su naciais, vykdė masines civilių žudynes, o vėliau tuos pačius metodus pritaikė partizanaudami. Mingailės Jurkutės teigimu, įgyvendinant sovietų režimo uždavinius, „lygiagrečiai buvo pateikiamos nacių vykdytos

⁵⁷ Ten pat, l. 50.

⁵⁸ 1946 m. sausio 24 d. Prano Platūkio areštuotojo anketa, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-16145, l. 80–81.

masinės žudynės ir „banditų nusikaltimai“, taip sulyginant jų statusą ir nusikaltimo svorį – viso laisvojo pasaulio pasmerktu nacionalsocializmo nusikaltimus žmoniškumui ir Lietuvoje siautėjusių „banditų gaujų“ nusikaltimus niekuo dėtiems taikiems gyventojams⁵⁹. Vakarų šalių visuomenės tokie naratyvai pasiekė dėl sistemingų KGB pastangų, kuriomis siekta diskredituoti lietuvių laisvės siekius ir sukiršinti lietuvių bei žydų sionistų bendruomenes⁶⁰. Pavyzdžiui, viename tokių 1980 m. parengtų dokumentų aprašoma, kaip lietuviai išėviai ir žydai sionistai Vakaruose palaiko vieni kitus antisovietinėje veikloje, o KGB, siekdama ši bendradarbiavimą apsunkinti, platina informaciją apie lietuvių „nacionalistų“ dalyvavimą Holokauste: „Pastaraisiais metais respublikiniuose periodiniuose leidiniuose ir užsienyje (taip pat ir anglų kalba) mes [KGB – D. N.] sistemingai publikavome medžiagą apie naujai atskleistus baudžiamųjų formuočių narius, kurie 1944 m. pabėgę iš SSRS apsigyveno Vakarų šalyse, daugiausia JAV.“⁶¹ Svarbu tai, kad tokioje KGB medžiagoje buvo pateikiama ir tikrų faktų apie lietuvių – buvusių Sukilimo dalyvių ir naciams pavaldžių policijos dalinių narių – dalyvavimą žydų žudynėse, vėlesnį pasitraukimą į Vakarų arba ginkluotą pasipriešinimą sovietams partizanaujant. Tačiau šie faktai KGB medžiagoje buvo pateikiami ne kaip tam tikras reiškinys (būdingas konkrečioms to meto lietuviams), bet iš esmės kaip visą lietuvių išėviją ir antisovietinius partizanus apibūdinanti charakteristika. Taip nuosekliai tvirtinta, kad ir Birželio sukilėliai, ir vėlesni policininkai, ir pokario partizanai buvo vienas ir tas pats – „baudėjai“, tai reiškia taikių gyventojų, žydų (o Lietuvoje sakyta tiesiog „tarybinių piliečių“) žudikai. Taip formuotas vientisas pasakojimas, kad smetoniniai buožės nacionalistai 1941 m. tapo žydų žudikais, tarnavo naciams, o pokariu,

⁵⁹ M. Jurkutė, *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išėvijos pasakojimai* [daktaro disertacija], Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2016, p. 71.

⁶⁰ D. Juodis, *Šiapus ir anapus kordono: sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išėviją 1945–1991 m.*, Vilnius, 2016, p. 242–267.

⁶¹ 1980 m. liepos 1 d. LSSR KGB 1-ojo skyriaus raštas SSRS KGB 1-ajai vyriausiajai valdybai, *LYA*, f. K-35, ap. 2, b. 318, l. 149–152. Prieiga per internetą: <http://www.kgbveikla.lt/docs/show/2414/from:538> [žiūrėta 2018 06 05].

vengdami sovietų „teisingumo“, emigravo arba partizanavo.

Tokios nuoseklios pastangos davė rezultatų. Sovietinis pasakojimas ne tik išsiskyrė SSRS, tebegyvuoja šiandieninėje Rusijoje, bet paplito ir įsitvirtino Vakaruose. Jis tapo pagrindu leidiniams, kuriuose įrodinėjama, kad A. Ramanauskas-Vanagas, J. Vitkus-Kazimieraitis, Jonas Žemaitis-Vytautas, Juozas Lukša-Daumantas, Jonas Noreika-Generolas vėtra, kiti žinomesni partizanų vadai ir rezistentai buvo žydų žudynių vykdytojai⁶².

Kodėl taip įvyko? Tikriausiai ne paskutinėje vietoje buvo sovietinio naratyvo paprastumas. Jis tobulai atitiko Antrojo pasaulinio karo ir pokario laikotarpiu sukonstruotą pasaulio padalijimo į dvi dalis vaizdinį: vienoje pusėje buvo absoliutaus blogio įsikūnijimas – naciai, jų sąjungininkai ir rėmėjai, kitoje – gėris – antihitlerinės koalicijos narės (tarp jų ir SSRS). Šioje schemoje lietuviai – Birželio sukilėliai ir pokario partizanai, – kovoję prieš sovietus, buvo tapatinami su pronacistinių jėgų stovykla. Gilintis į specifines detales, lietuvių antisovietinės kovos esmę tuomet vakariečiai neturėjo nei galimybių, nei poreikio. Nerijaus Šepečio teigimu, pokario ir Šaltojo karo laikų konjunktūra, lėmusi politiškai motyvuotus nacių ir jų talkininkų vertinimus bei tekstų apie Holokaustą kryptis, buvo tikrai palanki kryptingai sovietų veiklai⁶³, tapusiai esmine lietuvių partizanų su žydų žudikais tapatinančios istoriografinės paradigmos šaknimi.

Pokariu ir Šaltojo karo laikotarpiu Vakaruose publikuoti lietuvių tekstai apie partizanų karą netapo atsvara aptartam sovietiniam pasakojimui, dėjusiam lygybės ženklą tarp žydšaudžių ir antisovietinių partizanų. Jie tapė idealizuotą partizanų vaizdinį, o su naciais anksčiau kolaboravusių partizanų biografijų faktai buvo palikti šio vaizdinio paraštėje. Todėl Vakarų auditorija lietuvių tekstus vertino kaip vienos pusės tiesą, kuri neatspindi Lietuvoje vykusių procesų visumos. Tokią

⁶² *Lithuania. Crime and Punishment*, 1999, January, Nr. 6.

⁶³ N. Šepetys, Lietuvių santykiai su žydais? Holokausto istoriografijos analitika, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, Nr. 6, p. 246–254.

padėtį pakeisti galėjo tik gilus, atviras ir kritiškas naratyvas, atsakantis į esminius partizanų santykio su Holokaustu klausimus. Tačiau tokio naratyvo nebuvo ne tik to meto išėivijoje, jo nėra ir šiandieninėje Lietuvoje.

Idealizavimo kaina

Partizanų karo dalyvių santykio su Holokaustu tyrimų požiūriu, padėtis Lietuvos istoriografijoje yra bloga. Šis aspektas detaliam nagrinėjimui. Pabirų žinių apie būsimųjų laisvės kovotojų veiklą nacių okupacijos metais galima aptikti tik 1941–1944 m. procesus nagrinėjusių ir kitus tyrimų uždavinius kėlusių autorių darbuose⁶⁴. Todėl istorikams neretai tenka tik abstrakčiomis frazėmis komentuoti viešumoje pasirodančius teiginius, kad neva vienas ar kitas asmuo turi „duomenų apie A. Ramanausko-Vanago dalyvavimą žydų žudynėse“⁶⁵.

Tokia padėtis susiklostė nepaisant to, kad dar prieš trisdešimtmetį išleistoje Kęstučio Girniaus monografijoje⁶⁶ į partizanų kolaboravimo su naciais ir dalyvavimo žydų žudynėse tyrimo problematiką buvo pažvelgta atvirai ir giliai. Autorius suformulavo keletą pagrįstų (išanalizavęs tuo metu prieinamus šaltinius) tezių, klojusių pagrindą gilesniam istorinių reiškinių suvokimui: a) dalis buvusių nacių kolaborantų, net ir dalyvavusių masinėse civilių, daugiausia žydų, žudynėse, antrosios sovietų okupacijos pradžioje tapo partizanais, dėl ko „(į) miškus pateko ir tie, kurie vokiečių okupacijos metais jau buvo įpratę žudyti“⁶⁷; b) buvusieji nacių kolaborantai (dauguma kurių pokariu slapstėsi arba pasitraukė į Vakarų) sudarė tik nedidelę dalį partizanų, tarp kurių kiekybiškai dominavo jaunesni represyviai so-

⁶⁴ A. Bubnys, min. veik., p. 170, 195; A. Rukšėnas, min. veik., p. 164, 365; R. Zagreckas, Holokausto dalyvio socialinis portretas, *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1(31), p. 63–85.

⁶⁵ V. Radžiūnas, R. Vanagaitė prieš istorikus: kuri pusė nemato partizano Vanago veiksmų visumos? Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/191164/r-vanagaitte-pries-istorikus-kuri-puse-nemato-partizano-vanago-veiksmu-visumos> [žiūrėta 2018 06 03].

⁶⁶ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Chicago, 1987; K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990.

⁶⁷ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, p. 369.

vietų režimui priešinęsi žmonės; c) vis dėlto be išsamaus empirinio tyrimo platesni šios problematikos apibendrinimai yra sąlygiški, nes tik toks tyrimas padėtų tikliau atsakyti į klausimą, koks buvo Lietuvos partizanų karo ir ankstesnio lietuvių kolaboravimo su naciais santykis⁶⁸. Atrodytų, atsivėrus sovietiniams archyvams, gausėjant atminimo šaltinių, vis atrandant užslėptų partizanų veiksmo dokumentų buvo galima tikėtis, kad kas nors netruks priimti K. Girniaus pasiūlytą konceptualių tyrimų perspektyvą.

Tačiau taip iš esmės neįvyko. Darbuose apie Sukilimą ir partizanų karą, išleistuose po minėtosios K. Girniaus monografijos pasirodymo, mėginta ir iki šiol mėginama paaiškinti tikrai ne viską. Dar prieš 1990 m. kovo 11-ąją istorijos vaizdiniai atgimė kaip tautos tapatybės ir patriotizmo ugdymo šaltinis, o juose iškilo ir ginkluotų kovų prieš SSRS siužetas. Jis buvo renčiamas ant išėivijoje padėtų pamatų, tačiau kertiniu akmeniu tapo ne tiek kritiška ir gili K. Girniaus studija, kiek pačių rezistentų Juozo Lukšos-Daumanto⁶⁹ ir Juozo Brazaičio-Ambrazevičiaus⁷⁰ darbai, kuriuose dominavo idealizuoti sukilėlių ir partizanų – laisvės kovotojų, sovietinių represijų aukų ir kartu civilių gyventojų gynėjų vaizdiniai.

Išėivijoje formavęsis idealizuotas pasakojimas buvo stipriai veikiamas tarpukario Lietuvoje vyravusios istorijos rašymo tradicijos ir karo bei pokario meto aplinkybių. Pastarosios aplinkybės – tai (pirmiausia) lietuvių laisvės siekių, bendradarbiavimo su vokiečiais sąskaita, kontroversijos, kurios itin nemaloniai veikė pirmųjų tekstų apie rezistenciją autorius. Taigi, nenuostabu, kad jų darbuose stengtasi išvengti prielaidų laisvės kovotojais laikomų asmenų tapatinimui su žudikais. Dėl to Brazaičiui-Ambrazevičiui, kurio veiklą nacių okupacijos metais taip pat tyrė JAV Kongreso ekspertų komisija (po tyrimo jis buvo išbrauktas iš JAV gyvenančių nacių karo nusikaltimais įtariamųjų sąrašo),

⁶⁸ Ten pat, p. 97–99.

⁶⁹ J. Lukša, *Partizanai už geležinės uždangos*, Chicago, 1950.

⁷⁰ J. Brazaitis, *Vienų vieni: dvidešimt penkerių metų rezistencijoje*, Chicago, 1964.

Sukilimas buvo „egzistencinis sprendimas“, o partizanų karas – „heroišiausias ginkluotos rezistencijos (...) veikimas“⁷¹. Pačių rezistentų telkiamą autorius aiškino pasitelkdamas „tautos riterinės atrankos“ bei „pareigos ir širdies motyvų“ epitetus⁷².

1990 m. nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje gana aštriai jaučiama naujųjų tautinių ir senųjų sovietinių istorinių vaizdinių kolizija taip pat netapo gilesnių įžvalgų preliudija. Atvirksčiai, ji skatino vietos autorius toliau plėtoti išsivijoje subrendusią idealizuotą versiją. Objektivūs, tačiau, to meto supratimu, nepatogūs faktai joje taip pat nebuvo pageidaujami. Pastarieji, buvę vienais kertinių sovietmečio propagandos vaizdinių, kaip ir visa propaganda tapo žlugusio režimo sinonimu. Žvelgiant iš šio taško, faktus apie galimas partizanų sąsajas su nacių okupacija tereikėjo ignoruoti arba paviršutiniškai paneigti, pateikiant nuorodą į patogų šaltinį. Pavyzdžiui, Nijolės Gaškaitės ir dar trejeto bendraurių darbe esantis teiginys, kad tik 8 proc. partizanų buvo kaltinami kolaboravimu su naciais, yra pagrįstas partizanų, kurie žuvo laikotarpiu nuo 1951 m. rugpjūčio iki 1953 m. sausio, biografinių duomenų statistika, nors ši aspektą išsamiau ir objektyviau atspindėtų 1944–1946 m. duomenys⁷³.

Apibendrinant, idealizuotas požiūris natūraliai susitelkė vien į lietuvių aukos ir kančios perspektyvą, o partizanų karą atsiejo ir izoliavo nuo santykio su problemiškais Antrojo pasaulinio karo procesais svarstymo, neskatino gilesnės, talpesnės ir kritišką mąstymą ugdančios sampratos formavimosi. Šios kritiškumo ir analitiškumo stokojančios perspektyvos apraiškų matome ir šiandien⁷⁴. Jos poveikį visuomenei atspindi keisti svarstymai, kad antisovietinėje kovoje dalyvavęs ir už tai represuotas asmuo yra tarsi išteisinamas dėl anks-

⁷¹ Ten pat, p. 190.

⁷² Ten pat, p. 221–227.

⁷³ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953*, Kaunas, 1996, p. 14.

⁷⁴ E. Jankauskienė, 1944–1953 m. Lietuvos partizaninis karas su Sovietų Sąjunga, *Lietuvos karai: Lietuvos XIX–XX a. nacionalinių karų sisteminė–kiekybinė analizė*, Vilnius, 2014, p. 211–270.

tesnių nusikaltimų žmoniškumui. Esą „tik niekšas drįstų jį vadinti kolaborantu ar žydšaudžiu“⁷⁵.

Kokia istorija yra reikalinga?

Šiandien Lietuvoje yra visos būtinos sąlygos vykdyti profesionalius partizanų karo ir Holokausto santykio tyrimus, kurie padėtų išnarplioti dar SSRS propagandistų Vakaruose sukurtą painiavą, lemiančią, kad į Lietuvos partizanų judėjimą žvelgiama per Holokausto prizmę.

Per pastarąjį dešimtmetį apgintos daktaro disertacijos kartu su anksčiau aptartu K. Girniaus darbu sudaro solidų pamatą kuriuo remiantis galima siekti kitų, dar neištirtų, aspektų pažinimo. Vienoje tokių disertacijų Bernardas Gailius suformulavo svarbų partizanų karo tyrimų principą – tai istorinio reiškinių „tyrimas laiko ir erdvės perspektyvoje“⁷⁶. Tokia prieiga leidžia atsiriboti nuo politiškai motyvuoto vertinimo ir susitelkti į pačių istorinių fenomenų aiškinimą. Remdamasis ja autorius siūlo atvirai žvelgti į problemiškus ir kontroversiškus partizanų karo aspektus, atskleisti jų ryšį su Antrojo pasaulinio karo kontekstu ir to meto Lietuvos visuomenės sociokultūriniais bruožais⁷⁷. Svarbu, kad autorius atmeta skirtingų ir visiškai nelygiaverčių reiškinių opoziciją, kuri dažnai buvo ir tebėra būdinga tekstams apie partizanus, t. y. jis paneigia įsitikinimą, kad partizanų radikalūs kovos metodai ar pavienių kovotojų nusikaltimai anuliuoja jų laisvės kovotojų statusą. B. Gailiaus teigimu, „partizanų nusikaltimų egzistavimas yra neginčijamas faktas“⁷⁸, iliustruojantis Antrojo pasaulinio karo epochoje padidėjusį žmonių žiaurumą, kolektyvinės atsakomybės principo taikymą, bet tikrai nepaneigiantis kito fakto, – kad partizanų karas

⁷⁵ V. Sinica, A. Terleckas – KGB'istas, valstybės kūrėjai – balvonai, J. Noreika – tautos gėda? Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/v-sinica-a-terleckas-kgbistas-valstybes-kurejai-balvonai-j-noreika-tautos-geda.d?id=68629510> [žiūrėta 2017 05 28].

⁷⁶ B. Gailius, *1944–1953 m. partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje* [daktaro disertacija], Vilniaus universitetas, 2009, p. 249.

⁷⁷ Ten pat, p. 171–176.

⁷⁸ Ten pat, p. 176.

buvo Lietuvos piliečių kova dėl valstybės nepriklausomybės⁷⁹. Tokią sampratą pagilino ir empiriškai pagrindė Aistė Petrauskienė, įrodžiusi, kad partizanai Lietuvos valstybingumo siekė patys kurdami pogrindžio partizanų valstybę, turėjusią užtikrinti 1940 m. okupuotos valstybės tęstinumą⁸⁰. Galiausiai, grįžtant prie laisvės kovotojų santykio su Holokaustu svarstymų, tikslinga pasitelkti Mingailės Jurkutės tyrimą, kuriame kritiškai įvertintos tiek okupuotoje, tiek nepriklausomoje Lietuvoje bei išeivijoje plėtotos partizanų karo vaizdinių tendencijos, jų priežastys ir tikslai, dekonstruota partizanų tapatinimo su žydšaudžiais anatomija⁸¹. Šias žinias papildė Dariaus Juodžio tyrimas, kuriame detalizuojamas KGB vaidmuo ir priemonės siekiant diskredituoti Lietuvos laisvės kovotojus⁸².

Tiriant Lietuvos partizanų karą Antrojo pasaulinio karo epochos kontekste, privalu vengti lėkštų apibendrinimų: 1941 m. birželio sukilimo ir Lietuvoje vykdytų Holokausto akcijų nepagrįsto susaistymo priežasties-pasekmės ryšiu; visų sukilėlių priskyrimo nacių kolaborantų ar net nusikaltėlių žmoniškumui kategorijai; žydšaudžių tapatinimo su Lietuvos nepriklausomybės siekusiais ginkluotais kovotojais. Svarbu faktais pagrįsti, ką kiekvienas asmuo įvykdė konkrečiai.

Deja, dalis sukilėlių bei partizanų buvo ir Holokausto vykdytojai, ir laisvės kovotojai. Dėl šio fakto nereikėtų jų nei smerkti, nei išteisinti. Kovos dėl laisvės nepaneigia nė vieno iš jų ankstesniųjų socialinių vaidmenų, neatperka nusikaltimų, taip kaip ir pastarieji neatima teisės juos vadinti laisvės kovotojais. Tokia vertinimo dialektika atveria galimybę šiandieninei visuomenei geriau suvokti praeities reiškinių visumą, o istorijos mokslui – realizuoti savo didaktinę funkciją, šiuo atveju – atspindėti karo prigimtį ir totalitarinio režimo okupuotame krašte vykusius procesus. Sutraukimas į dvipolę formulę „patriotai arba žudikai“ neleidžia apčiuopti istorinės tikrovės. Siekiant ją parodyti,

⁷⁹ Ten pat, p. 171–176.

⁸⁰ A. Petrauskienė, min. veik., p. 189.

⁸¹ M. Jurkutė, min. veik.

⁸² D. Juodis, min. veik.

atsiskleidžia ir Sukilimo, ir nacių okupacijos laikotarpio, ir partizanų karo daugiasluoksniu bei daugiaperspektyvaus vertinimo būtinybė. Tai taptų pozityvia objektyvių, tačiau skirtingą istorinio reiškinių perspektyvą reprezentuojančių faktų jungimo į nuoseklų ir kritišką pasakojimą sąlyga. Realios, o ne supaprastintos ir suprimityvintos socialinės realybės rekonstrukcija kurtų prielaidas praeitį pažinti su visais jos šviesiais ir tamsiais pustoniais, o ne tik spalvinti juodai arba baltai.